ॐनमोऽर्हद्भ्यः॥ श्रीपरमात्मनेनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ अर्हं

॥प्रणम्यपरमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये। सारस्व
तीमनुकुर्वे ऽक्रियांनातिविस्तरां ॥१॥ इंद्राद्यै
पियस्यांतं नयद्युःशब्दवारिधेः ऽक्रियांतस्यकृ
त्स्नस्य कृमीवकुंजरः कथं ॥२॥ तत्रतावत्संज्ञा
संव्यवहारायसंगृह्यते ॥ अइउऋऌसमानाः अ
नेनप्रत्याहारग्रहणायवर्णाः परिगण्यंते शेषास

ज्ञाविधीयते नेतेषुसूत्रेषु संधिरनुसंधेयो ऽविव
क्षितत्वात् विवक्षितेषु संधिर्नवतीतिनियमात् लो
किकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ऋस्वदीर्घ
प्लुतभेदाःसवर्णाः एतेषांऋस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्प
रंसवर्णान्नएपते लोकाच्चैषामस्यसिद्धिरितिवक्ष्यति
ततोलोकतएव ऋस्वादिसंज्ञाज्ञातव्या एकमात्रो
ऋस्वः द्विमात्रोदीर्घः त्रिमात्रप्लुतः व्यंजनंचार्धमात्रि

समाना जीजा उदात्तादिभेदजिते वै उंचैस्वरेकरीमे वर्ण

कमिति एषामन्येषुदात्तादिभेदाःसंति उच्चैरुपल
न्य मानउदात्तः नीचैरनुदात्तः समहृत्यास्वरितः सा
नुनासिकोनिरनुनासिकश्च एऐऽअसंध्यक्षराणि
एषांह्रस्वानसंति उनयेस्वराः अकारादयः पं
च चत्वारएकारादय उनयेस्वराउच्यते अवर्ज्ञा
नामिनः अवर्णवर्ज्ञाः स्वरानामिनउच्यंते अनु का
ता स्तावत्स्वराः अथप्रत्याहारजिग्राह्यिषया

२

चूजनजेभोझस्तरतेनउलुक्मेक

व्यंजनान्यनुकामति हयवरल ञमङणनम झढधघ
ज ङडदगब खफछठथ चटतकप शषस ह
ध्यंताभ्यां प्रत्याहारजिघृक्षता आद्यंताभ्यामेतेव
र्णग्राह्याः आदिवर्णेतेनगृह्यमाणस्तन्नामाप्रत्या
हारः तथाहि अकारोबकारेणगृह्यमाणोऽबप्रत्या
हारः सच अइउऋऌएऐओऔ हयवरल ञमङण
नम झढधघज जडदगब खफछठथचटतकप शषसह

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

एटजीसंज्ञाः कसेपद्यकेतंकोइकैसे

तावत्संख्याकः संपद्यते चटतकप इतिचयप्रत्याहा
रः जडदगब इतिजबप्रत्याहारः फढधघझ इति
झभप्रत्याहारः एवंयत्रयेनश्रत्याहारेणकृत्यं स
तत्रतत्रगृह्यः संख्यानियमस्तुनास्ति हसामजना
नि हकारादयः सकारांतावर्णाः हसामजनसंज्ञानि
भवंति स्वरहीनंव्यंजनं तेषुकारः सुखोच्चारण
र्थत्वादित्संज्ञकः कार्यायेत प्रत्ययाद्यतिरिक्त क

कोइकार्यनेऽर्थे उच्चार्यमाणेजेवर्ण नेइत्संज्ञीककहीए जेनोइत्सं
ज्ञोवित्कार्ययोच्चार्यमाणो वर्णइत्संज्ञकोभवति यस्येत्संज्ञा
तस्यलोपः वर्णादृनोलोपः वर्णविरोधीलोपश्च मित्रवदा
गमः शत्रुवदागमदृशः स्वरानंतरितादृसामयोगाः कु
टुंबपुवर्गाः उकारपंचवर्णपरिग्रहणार्थः अरेदीर्घामि
नोगुणः नामिनः स्थानेच अरेअत इतएतेगुणसंज्ञ
काः आरेमवृद्धिः आआर ऐभ्यएतेवृद्धिसंज्ञकाः अंत्य
स्वरादिष्टिः अंतोयः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञोभवति

अंत्यात्पूर्वउपधा। अंत्यादचोर्णमात्रात्पूर्वोयः वर्णः सउपधा
संज्ञोभवति। असंयोगादिपरोऽक्स्वोलघुः विसर्गानुस्वार
संयोगपरोदीर्घश्चगुरुः। मुखनासिकोसानुनासिकः मुख
नासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोवर्णो। अनुनासिकः १॥इतिसं
ज्ञासंधिक्रिया॥ श्री॥ अधुनास्वरसंधिरभिधीयते। इयं।
स्वरे। इवर्णोयत्वमापद्यतेस्वरेपरे। दधि। आनय। इतिस्थि
ते। दध्य्। आनय। इतितावत्भवति। हसेर्हसः स्वरा

त्परोरेफंदकारवर्जितो हसोहसेपरे। द्विर्भवति। इतिधका
रस्यद्वित्वं। झबेजञाः। झसानांझबेपरेजञाभवन्ति। इतिद्
वंधकारस्यदकारः। सवर्णात्तात्। वर्गोवर्गेण। सवर्णइति
वचनात्। यथासंख्यमवावक्तव्यं। स्वरहीनंपरेणसंयोज्यं
दध्यानय। इतिसिद्धं। गौरीअत्र। गौर्यत्र। अर्द। इतिवि
सर्जनीयस्यरेफः। नरेफस्यद्वित्वं। किंरराद्योपधेः। स्वरपूर्वो। रेफा
त्परएवायपतेर्द्वीत्वेपूर्वे
त्परोयपोद्विर्भवति। जलयुंबिकान्यायेन। रेफस्योर्द्धगम

एत्र कारेऽन्त्यस्थजेनविष ज्ञा स्वत्रनाऽक्षरेकारिने काय

नं स्वरइत्यनुवर्त्तते एवमन्यत्रापि यत्रनसूत्राऊरैः का
सीधीनथाए तेस्थानकनेविषेऽन्यसूत्रथकी पणतत्रनान्यनुवर्त्तिजेते जाणवा अथ.
र्थसिद्धिः तत्रसर्वत्रसूत्रान्तरात पदान्तरानुवृत्तिज्ञातव्या य
नेऽन्त्यस्यजेबऊजपएक थाए एहनेमाटेऽनन्यथा लेखता जवर्णजिते नत्वजेतेनेऽपद्य
थश्रूयस्वनयान्नास्मान्निर्लिख्यते उवं उवर्णोवत्वमापद्य
तेना मधामेस्वरपरसते मधुद्रात्रकेरथी स्त्रीनोआसन
ते स्वरेपरे मधुअत्र मध्वत्र वधुआसनं वध्वासनं ऋरं
ऋवरणजितेतनेऽपद्यतेनोमपोमेस्वरपरसते चित्रऽथ पीतानेऽर्थ
ऋवर्णोरत्वमापद्यते स्वरेपरे पितृअर्थः पित्रर्थः मातृअ
नानानेऽर्थ ऋवर्णजिते रत्वजेतेनेऽपद्यतेनोमतपामस्वरपरसते ऊकारआदेशने
र्थः मात्रर्थः ऌले ऌवर्णोलत्वमापद्यतेस्वरेपरे ऌअनुब
जाएतेनुनामलनुबंध ऊकारस्वरूपतेजा ऋतिकहाए
धः लनुबधः ऌआकृतिः लाकृतिः एअय् एकारो अय्

नेत्र

नवति स्वरेपरे नेअनं नयनं उंअव् उंकारो अव् नव
गवादिकुजतेमनेऽन्यपूर्वएदओप्रागमउवेम्त्वाद्विपरसते
ति स्वरेपरे नोअति नवति गवादिरवर्णोगमोस्वादौव
जाति गायानुंजेऽछ तेगोबोजेओ गोदुंचरम्
क्यः गोअक्षः गवाक्षः गोऽऽ गवेऽ गोअजिनं गवा
बीजास्थानेनोटो पीतानुंजेउछ
जिनं अऊढओढ स्वऽरं स्वैरं अइत् ह्णी अइो
सेना कोऽकदेकाएस्वरसरथोयकारआए इथानेथी सारापरिमाएतेविसे
ह्णीसेना क्वचित्स्वरवत्त्यकारः यथाध्वपरिमाणे गो
रंगाय बीजास्थानकनेविषेगायानुंजेमीथीआदेशतथाजुतगोऽनिकले
यूति गव्यूति अन्यत्रगवामिश्रीनावा गोयूति एआ
मुख्यस्थानालनः
य एकारोऽयन्नवति स्वरेपरे नेअकः नायकः अ

DR BHAU DAJI MEMORIAL

तेन्ने इह केतां इहं

आव् अकारो आव् नवति स्वरेपरे तौऽह् ताविह् ह्यो
ऽलोपश्चवापदांते पदांतेस्थिता नामयादीनां यकारवकारयो
र्लोपश्चवान्नवति तेआगता तआगता तआगता तयाग
ता ए समर्थे पटोऽह् पटऽह् पटविह् तस्मेआसन तस्माआस
नं तस्मायासनं असौऽंड असावींड असाऽंड तस्मै
एतत् तस्माएतत् तस्मायेतत् तौऽमो ताविमो ताऽमो
लोपश्चिपुननसंधिः छंदसिन्नवति हंसख इति देस

खेति एदोतोतः पदांतेस्थितादेकारादोकाराच्चपरस्य
अकारस्यलोपोन्नवति तेअत्र तेत्र पटोअत्र पटोत्र
सवर्णेदीर्घः सहः सवर्णस्यसवर्णेपरे सहदीर्घान्नवति
साग बुद्धी म्यो
अघोअत्र अघात्र दधिइह दधीह नानुदयं ना
नूदयं अदीर्घोदीर्घतायाति नास्तिदीर्घस्यदीर्घता
पूर्वदीर्घस्वरंदृष्ट्वा परलोपोविधीयते १ सामान्यशा
स्त्रतोनूनं विशेषोबलवान्नवेत् परेणपूर्वबाधोवा

वक्रमकारे जो बुत्तथाजोए

प्रायसोदृश्यतामिह २ अइए अवर्णेऽवर्णेपरेसह ए
सारु ग्र हलाद्दीर्घेऽस्वादावसवर्णेदीर्घेजोजेए वक्रमेतां मकेतांकेहे
भवति तवऽइदं तवेदं हलादेरीषादौ देलोपोवक्रमः
हजनी हृदा सुधिनोमूल
हलईषा हलीषा लांगलईषा लांगलीषा मनसऽईषा
हलके सल्प वीप्सायां नेत्री मोटी
मनीषा अद्यंऽअद्यं अद्योऽदा अद्योदा सांऽदा सो
कवीए: कवी दीर्घ पंषी
दा ग्रकंअंक्ष ग्रकंक्ष कर्कंअंक कर्कंक सारअं
गं पषी सुषी नोलोम
गं सारगं पतंऽअंजली पतंजली उऽअवर्णेऽवर्णे
तमारुनदकजेज
परेसह ऊभवति गंगाऽदकं गंगोदकं तवऽदकं त

ऽवर्णेजेतेऽवर्णेपरेसलेऽदूथाए तमारीसमद्दी
दोदकं ऋऽऋ अवर्णे ऋवर्णेपरेसह ऋऽभवति तवऋ
ऽवर्णेजेतेऽवर्णेपुसलेडीकोइस्थानकेऽदूथाए
द्धिः तवर्द्धिः क्वचिदार् अवर्णेऋवर्णेपरेसह क्वचिदा
रीपोतेकरज़ घघणेंकरज़ सस्त दस्ती
रभवति ऋणऋण ऋणार्ण ऋऋणं ऋार्णं दऋऋणं द
घरदेखो केवेऊलनुरण व्याघ्र
ऋणं कंबलऋणं कंबलार्णं ग्रीतऋतः ग्रीतार्त्तः ऽ
ख्रऋतः ऽख्रार्त्तः ऋऽल अवर्णे ऋवर्णेपरेसह ऋल
तमारोजहाऽदूर कोइकथानकेरतोनेलमोसरोषाप्रणा
भवति तवऋकार तवल्कार क्वचिद्दुलोसावर्णेऽ
बहुनेविषेवीकल्प ऐभनार
दग्रिवावक्रमं होऋकार होऋकारः तथारलयो

सावर्ण्यवक्तव्यं परिच्छेकः पर्य्येकः पल्ल्येकः एएऐ अवर्ण
ए कारेऐकारेचपरेसहऐकारोभवति तवएषा तवैषा त "स्वरिपरे"
वएश्वर्यं तवैश्वर्यं उअऊ अवर्णउकारेअकारेचप
रेसह अकारेभवति तवउदनं तवोदनं तवउनित्यं त
वौन्नत्यं उष्टोत्वोर्वौ अवर्णस्यउष्टोत्वोःपरेसहवाउका
रोभवति समासेसमति बिंबउष्ठ बिंबोष्ठ बिंबौष्ठः स्रू
लउंचः स्रूलोंचः स्रूलौंचः ॥इतिश्रीस्वरसंधि॥२॥ दीर्घ

अथप्रकृतिभावउच्यते मामी अदसो अमीग्राष्ट्रः संधि
नप्राप्नोति अमीआदित्यः अमीग्राष्ट्रनरोगवानपित्रम
ते तेनिरासार्थमदमइतिप्रयुक्तं अमीअश्वः अमीउष्ट्राः
अमीएडकाः द्वेद्वित्वे ईचऊवएचद्वे ईकारऊकारा
त एकारतश्च ग्राष्ट्रोद्वित्वेवर्त्तमानः संधिनप्राप्नोति म
णीवादिवर्ज्जं अग्नीअत्र पटूअत्र माक्षेआनय मणिवा
दिवर्ज्जनादितिकिं मणीव दंपतीव जंपतीव रोदसीव

विहायसीव ॥ अनिपातः ॥ आकारउकारनिपातः एकस्व
रश्च ॥ संधिर्नपद्यते ॥ आएवमन्यसे ॥ नोअत्रस्थातव्यं
अत्रेहि ॥ इङ्गनेउच ॥ उवत्तिष्ठ ॥ द्रुतः द्रुतः संधिर्नप
द्यते ॥ एवदत्रएहि ॥ दूरादाकानेटद्रुतः दूरादाकाने
गाने रोदने विचारे टद्रुतो भवति ॥ इतिप्रकृतिसंधिः ॥
अथव्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ चपाअवेजवाः पदांतेवर्त्तमा
नाश्चपाजवानवंति ॥ अवेपरे ॥ षट्अत्र षडत्र वाक्य

था ॥ वाग्यथा ॥ अचअत ॥ अजत ॥ तत्धरं तघरं ॥ कक्कुभ्
इंडी ॥ कक्कुवेंडी ॥ अमेत्रमावा ॥ पदांतेवर्त्तमानाश्चपात्रमे
परेत्रमावानवंति ॥ वाक्मात्रं ॥ वाङ्मात्रं ॥ वाग्मात्रं ॥ षट्म
म ॥ षण्मम ॥ षण्मम ॥ चपाङ्कः ङ्गः ॥ चपाऽन्तरस्यङ्गा कारस्यऽङ्गो
वन्नवति ॥ वाक्ङ्गूर ॥ वाक्ङ्गूर ॥ वाक्ङ्गूर ॥ होऊङ्गाः चपा
ऽन्तरस्यङ्गकारस्यङ्गोवन्नवंति ॥ वाक्ङ्गूर ॥ वाक्ङ्गूं वा
यघग्गश्चयस्तद्गगश्चऽर्थोभवति ॥ तद्घविः तद्घविः

बांया विल

तद्हवि वाक्हरिः वाग्घरिः वाग्हरिः अंवृहलः अज्झ
ल: अजहलः षट्हलानि षड्लानि षडुहलानि स्तो
श्चुनिश्चुः स्तोसकारस्यतवर्गस्य चशकारेण चवर्गेणच
योगे शकारचवर्गैयथासंख्येन भवतः कम्चरति
कश्चरति कम्श्चर कञ्छूरः तत्चित्र तच्चित्रं तत्छत्र
तच्छत्रं तत्शास्त्रं तच्छास्त्रं तत्श्रवणं तच्छ्रवणं त्वश्च
वणं भवात् शकारात्परस्यतवर्गस्यचुत्वं भवति पश्च

१०

स्तोनामसकारस्यतवर्गजेतेनसकारेन
तवर्गजायोगेसतिसकारस्यनोणकारः

नःप्रश्नः विश्नः विष्नुः निष्टुः स्तोसकारस्यतवर्गयोः
शकारटवर्गयोगे ष्टुर्भवति कस्टीकते कष्टीकते क
स्षष्टः कष्टः तत्टीकते तट्टीकते तोर्लिः तवर्ग
स्यलकारेपरेलकारोभवति तल्लुनाति तल्लुनाति न
वान लिखति नक्लिखति अतस्लादिप्रत्ययेदाः रेफ
वर्जितयूवर्णलेन सानुनासिकेनेतेनसकारस्यनोणकारः सेनाम
यसानुनासिकेजेतिम नकारस्यलकारः सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च तत्र
सानुनासिकत्वात् एवनकारस्यलकारोभवति नषिः

१०

DR BHAU DAJI MEMORIAL

शकारपरस्तेतवर्गनिष्टुल्यनथाप

षकारेपरे तवर्गस्यष्टुल्यंनभवति भवान् षष्ठः टीरंद्यात्
पदांतेवर्त्तमानाद्वर्ग्यात्परस्यस्तोः ष्टुर्नभवति षट्नरा
अहनरा षट्सीदंति षड्सीदंति नःसकढते नांतस्य
यदस्यढतेपरे सगागमोभवति टिक्किताद्यंतयोर्वक्त
व्यो टित्वादादौ किंत्वादंते राजन्चित्रं राजञ्चित्रं न
वानतनोति भवांस्तनोति त्रैवक्ता नांतस्यपदस्य त्रेपरे
वाचगागमोभवति भवान्श्वरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः

भवाञ्छूरः द्वेऋस्याधिःस्वरे पदांतेस्थिता डकारणका
र नकारा ऋस्या उत्तराधिर्भवति स्वरेपरे षत्यड्डदं ष
त्यड्डिदं सुगणईह सुगणिह राजन्इदं राजन्निदं ढः
ऋस्याउत्तर ढकारोधिर्भवति खसेचपाऋसानां ऋसा
नांखसेपरेचपाभवंति तव ढक्कं तवछत्रं क्वचिद्दीर्घादि
पिवक्तव्यं क्लीढः क्लीळः क्लिढः क्लिळः स्वरेमः अनुस्वार
स्यमकारोभवंति ऊंकलंऋस्ति ऊंकलमस्ति मोनुस्वारः

मकारस्यानुस्वारोभवति हसेपरे पदांतेच तम हसति
तंहसति पटुम्हृष्टा पटुंवृष्टा नश्चापदांतेऊसे नका
रस्यमकारस्यचापदांतेवर्त्तमानस्यानुस्वारोभवति क
सेपरे यज्ञान्मि यज्ञांसि घुमन्यां खंन्यां कम्सः कं
सःयमायपेस्यवा अनुस्वारस्य यमावानवंति यपेप
रं अस्ययपस्यसवर्णाः त्वंकरोषि त्वंङ्करोषि तं
तनोति तन्नोति संयंता संयंता संवत्सर संवत्सर यं

लोकं यंल्लोकं ढंछंदसि अनुस्वारस्यढंकारमापद्यते
ऋषसदरेकेषुपरतः दंडंस दट्टुंस छंचिषत श्चिष
त्॥इतिव्यंजनसंधिः॥ अथविसर्जनीयसंधिर्निगद्यते विस
र्जनीयस्यसः रवसे विसर्जनीयस्यसकारोभवति रवसे
परे कः तनोति कस्तनोति कःचरति कश्चरति ऋषसेवा
विसर्जनीयस्य ऋषेसावानवंति ऋषेसेषुपरेषु कः
ऽेते कऽेते कःषंडः कष्षंडः कःसाधुः कस्साधुः ऊष्मो

प्रक्वोवा विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबंधिनि खसेपरे प्रक्
वोवानवतः कःयावुच्चारणार्थौ कःकरोति कष्करोति कः
पचति कष्पचति कःखनति कष्खनति कःफलति कष्फ
लति वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दानिपातात्साधवः वाचः
पतिः वाचस्पतिः बृहत् पतिः बृहस्पति तद्धित्या कार
यत्यो वोरदेवतयोः सकारागमः सकृत्तलोपश्च इतिका
रलोपः वाचापतिरितिविग्रहानंतर विसर्जनीयलोपस्त्रा

कः करोति
कः खनति
कः फलति
१३

देशः हरिः बंद्यः हरिश्चंद्रः इत्यादि अक्कोरात्रिषु अ
क्कोविसर्जनीयस्य पदांतरानवति रात्र्यादिवर्जितेषुपर
तः अहः पतिः अहर्पतिः अहःगणः अहर्गणः अरा
त्रिष्टतिविशेषणात् अहःरात्रं अहोरात्रं अहोरात्रं अ
हःरूपं अहोरूपं अहोरात्रांतरं अतोसुः अकारात्पर स्यविसर्जनी
स्यउकारोनवति अतिपरतः कःअर्थः कोर्थः हवेः अ
कारात्परस्यः विसर्जनीयस्यउकारोनवति हवेपरे कः

काण्डगयो देवयातिनामजायध्व

गतः कोगतः देवःयाति देवोयाति मनःस्थः मनोस्थः
आदबेलोपश्च अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्यलोपश्चन
वति अबेपरे देवाः अत्र देवाअत्र वाताः वाताः वातावा
ताः स्वरेयत्वंवा अवर्णात्परस्यविसर्जनीयस्ययत्वंवा
नवति स्वरेपरे देवाः अत्र। देवायत्र नोसः नो नगोःअ
घोस इत्येतस्मात्परस्यविसर्जनीयस्यलोपश्चनवति
अबेपरे नोः एहि नोएहि नगोःनमस्ते नगोनमस्ते अ

नमस्ते नमस्कार

पांमां

घोःयाहि अघोयाहि नोनोयत्वंवा नोःनगोःअघोः इ
त्येतस्मात्परस्यविसर्जनीयस्ययत्वंवानवति अबेपरे
नोःअत्र नोयत्र नगोःअत्र नगोयत्र अघोःअत्र
अघोयत्र नामिनोर नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य
रेफोनवति अबेपरे अग्निःअत्र अग्निरत्र बटुःयु
ज्यति बटुर्युज्यते नामिनोलोपः नामिनः परस्यविस
र्जनीयस्य लोपोनवति क्वचिदबेपरे भूमिःआददे

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

चूम्पाददे रेफषष्ठतिकस्यखपेवा रेफषष्ठतिकस्यविसर्जनीयः
विसर्जनीयस्यवारेफोभवति खपेपरे गीः यति गीर्यतिः
गीर्यतिः रः रेफसंबंधिनोविसर्जनीयस्यरेफोभवति अवे
परे आतः अत्र आतश्च अंतः गतः अंतर्गतः रिलोपो
दीर्घश्च रेफस्यरेफेपरेलोपोभवति पूर्वस्यवदीर्घः पुनः र
मते पुनारमते शुक्तिः रूप्यात्मनाभाति शुक्तीरूप्यात्मना
भाति पटुः राजा पटूराजा सेनारूढे सन्नद्धादेवत्राणाश्च